

Tegnap este a híradóban bementék az időjárás-jelentésben, hogy egész nap sütött a nap. Én egész nap otthon voltam, be volt borulva. Mégis hittem a hírek, mert általában kineve csak tenyérnyi az ég, a többi a tiétek, ti tudjátok.

Illetve hát ti se: mert a győztés is csak éppen hogy egy tenyérnyi hely.

Heller Ágnes

KELET-EURÓPA „DICSŐSÉGES FORRADALMI”

Nóvé Béla fordítása

Bevezető

Az elmúlt húsz év során egyetlen olyan politikai esemény sem keltett akkora figyelmet a nyugati világ akár legtávolabbi szegleteiben, mint azok a drámai változások, amelyek 1989-ben Kelet-Európában végbementek. Csaknem ugyanilyen hatást gyakorolnak azok a kevésbé drámai, ámde semmiképp sem jelentéktelenebb politikai, társadalmi és gazdasági döntések, folyamatok, amelyek jelenleg is zajlanak. Manapság Kelet-Európában történik valami, ami csak ritkán szokott, valami, ami megváltoztatni készül az általunk ismert világot, éspedig oly sok tekintetben, hogy annak következményeit ez idő tájt még csak találgatni sem lehet. Valamennyien résztvevői és szemtanúi lettünk egy történésnek, amely e percben is folytatódik. Szereplői vagyunk, benne élünk, és magunk is formálódunk általa: ez a mi történetünk. Eseményeit vitatva tudósok és újságírók egyaránt a „történelmi” vagy „világtörténelmi” kifejezéseket használják. A „történelmi” jelző ez esetben három különböző jelentést hordoz. Először is azt jelenti, hogy ezen eseményekről valamennyi jövőbeni történelemkönyv megemlékezik majd. Jelenti továbbá azt, hogy az a folytonosság, amely mindeddig a kelet-európai országok örökké tartó jelenének látszott, most egyszeriben múlttá lett, hogy 1989 eseményei e népek életében egyszer és mindenkorra lezártak egy fejezetet. A totalitáriánizmus, lebontásának folyamatával, immár történelemmé vált. Végül pedig a „történelmi” fogalma magában hordja a „megélt” történelem jelentését is. A kelet-európai események láthatatlan köteléket teremtettek e történelem részesei és szemtanúi közt: a kortársi-asság kötelékét. Politikailag tudatosodott kortársiasságunk ettől a perctől immár közös emlékeket hordoz, amire a második világháború óta nem akadt példa. Mindaz, ami Kelet-Európában történt, ma kollektív értelmezésre vár, amelybe bármely kortárs beavatkozhat. Hiszen az értelmezés nyomban egyfajta beavatkozás is, amennyiben a történés még befejezetlen és közös látómezőnkben mindegyre formálódó élmény.

Az átlag újságolvasók és tévénézők számára nem kétséges, hogy Kelet-Európában manapság a forradalmak tovább folynak, és ebben igazuk is van. Azoknak, akik szociológiai és politológiai szakmunkák bongészése helyett inkább az eseményeket figye-

lik, követik, rendszeren helytálló az ítéletük. Hiszen hosszú távon épp a tudományos műveknek kell igazodniuk mindahhoz, amit a politika feltalál, az emberek kigondolnak és cselekszenek. Forradalmak zajlanak tehát – ámde miféle forradalmak? Melyek sajátos vonásaik? Honnan erednek, miféle tradíciókat folytatnak, s miféle feladatokat kell véghezvinniük? Mi módon alakíthatják át Európa és talán a világ politikai térképét? Íme, ezek azok a kérdések, amelyekre ezúttal választ keresek.

Előbb azonban egy megjegyzést kell tennem. Kelet-Európa nem történeti és nem is kulturális avagy földrajzi kategória, hanem kizárólag politikai. Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és a jugoszláv államszövetség egynémely tagköztársasága hagyományosan – és nem csupán földrajzilag – Közép-Európához tartozik. Kelet-Európa a mi értelmezésünk szerint egyet jelent a szovjet befolyási övezettel. Azokat a hajdani csatlós államokat foglalja magában, amelyekre rákényszerítették a társadalmi és politikai szerveződés totalitáriánus modelljét, valamint Jugoszláviát, amely e modellt maga vezette be.

Minthogy a „forradalomnak” kettős aspektusa van: egyfelől a totalitáriánizmus lebontása, másfelől egy új politikai, társadalmi és gazdasági rend megalapozása, így a „Kelet-Európa” megjelölés, amennyiben tisztán az elsőről beszélünk, önmagában még nem téves, ámde tüstént azzá lesz, amint rátérünk a második szempont szerinti elemzésre.

1

Némely forradalmak egyszerűen „történnek” – míg mások inkább „lezajlanak”. E kétféle típus időtartam és látványosság tekintetében egyaránt eltér egymástól. A politikai forradalmak a leglátványosabbak. Ez indította Hannah Arendtet arra a megjegyzésre, hogy a politika a jelenségek világában zajlik. A politikai forradalmak mellett intenzívek és rövid lefolyásúak. Az ilyen forradalmak az események felgyorsult, sűrített és akcióvezérelt sorozata nyomán vagy áttörést hoznak, vagy vereséget szenvednek. Ezzel szemben – legalábbis látszólag – a társadalmi és gazdasági forradalmak sokkal inkább „zajlanak”, semmint „történnek”; időben kiterjedtebbek, és inkább olyan akciókból állnak, amelyeket események helyett folyamatok vezérelnek. És mégis, a társadalmi, gazdasági forradalmak kezdeti akciói a leginkább lényegre törők. Ezek az akciók: döntések, határozatok, reformok. Amint egy intézkedést meghoznak, az tüstént érezteti hatását, olykor egy nap, olykor csupán egyetlen óra leforgása alatt. Ámde e rövid kezdeményező aktust rendszeren a társadalmi és gazdasági forradalmak elhúzódó folyamata követi, amelynek eredményét nem lehet előre látni, csupán megsejteni, és amelyről senki a legcsekélyebb bizonyossággal sem képes megjósolni, hogy ha egyáltalán, úgy mikorra fog beteljesedni.

A politikai forradalmak tudatosan indulnak, s jóllehet nincsenek megtervezve, az emberek többnyire tisztában vannak vele, hogy az, amit csinálnak, forradalom. Ugyanakkor a társadalmi, gazdasági, sőt még a technológiai forradalmak is csak ritkán indulnak tudatos kezdeményezésként. Ez az egyik ok, amiért oly kevésbé láthatók. Felzárkózott alatt zajló folyamatok ezek, jóllehet minél kiterjedtebbek, minél inkább felerősödnek, annál láthatóbbá lesznek. A huszadik század és kiváltképpen a totalitáriánizmus új elemet hozott e szokványos alapképletbe. A totalitárius diktatúra, különösen annak lenini–sztálini válfaja rendeletek által váltott ki társadalmi, politikai és techno-

lógiai forradalmakat, ráadásul még arra sem hagyva időt, hogy az elindított folyamatok a maguk ritmusa szerint lejátszódjanak. A párt minduntalan beavatkozott e folyamatokba, amelyeket egyébként is pusztán saját ideológiája és rendeletei váltottak ki, annak érdekében, hogy fejlődésüket meggyorsítsa, s hogy mindinkább növekvő iramban hajtsa őket egy felülről rájuk kényszerített végcél felé. Ekképpen a társadalmi, technológiai és gazdasági forradalmak politizálódtak, és összességükben éppoly látványossá váltak, akár a politikai folyamatok.

Kelet-Európa forradalmi politikai forradalmak, amennyiben a régi rendszert megdöntötték, és most egy új alapvetése felé haladnak. Mint politikai forradalmak, Kelet-Európa forradalmi bizonyos mértékben, ha nem is egészen, más politikai forradalmak hagyományába illeszkednek. Románia egyedüli kivételével a felkelés formáját ez idáig még sehol sem öltötték magukra. Csehszlovákiában a forradalom a polgári engedetlenség lenyűgöző kollektív tetteként nyerte el alakját, a Prágai Tavasz egy második, javított és szélesebb körökhöz eljutott kiadásaként. Lengyelországban, csakúgy, mint Magyarországon, a politikai forradalom lépésről lépésre haladt előre, mint egy utógondolataként a már korábban lezajlott drámai küzdelmeknek, amilyen például a szovjet hadsereg által eltiport 1956-os magyar forradalom és felkelés volt, vagy a hetvenes évek tömeges lengyel tiltakozó mozgalmi, amelyek végül a Szolidaritás intézményesülésében érték el tetőpontjukat, noha később átmeneti vereséget szenvedtek a szovjet vezetőség által kitervelt és elrendelt katonai puccs révén. Joggal mondhatni, hogy Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia lakossága egy belső szovjet katonai fenyegetés megszűntével visszatért a szovjet uralom felszámolását célzó saját eredeti történelmi kezdeményezéseihez, a maga történelmét akképpen folytatván, mintha a szovjet beavatkozás meg sem történt volna. „Re-volválni”, ugyanazon témakört újratárgyalni, nos ebben áll a „revolutio” fogalmának eredeti, premodern jelentése is. Sem Románia, sem az NDK esetében nem volt mit újratárgyalni. A mostani kelet-európai forradalmak sokszólamú együttesében a német és román mou'vum hangzása a leghagyományosabb. Egyfelől: felszabadulni az idegen elnyomás alól, és egyesülni a nemzet többi részével; másfelől: felszabadulni a zsarnokság alól, és végezni a zsarnokkal – hatásos és egyszerű dallam mind a kettő. Természetesen a magyarok, lengyelek, csehek és szlovákok éppúgy nem akarnak visszatérni az 1956-os, 1968-as vagy az 1980-as állapotokhoz, mint ahogy e dicső korszakok ideológiájához, elképzeléseihez és szervezeti formáihoz sem. Mindezekhez csupán az újrakezdés jegyében nyúlnak vissza, a totalitárius diktatúrák tényleges avagy csak potenciális megdöntését mintegy kiindulópontként tekintve. Ez állítás igazáról menten megbizonyosodhatunk, ha egy röpké pillantást vetünk a történetekre. Lengyelországban a valamennyi ellenzéki erőt magában egyesítő tömörülést mindmáig a „Szolidaritás” névvel illetik, jöllehet ez a politikai entitás csak igen kevéssé emlékeztet az egykori, 1980-as „Szolidaritásra”. És mégis: a „Szolidaritás” több, mint csupán egy név; egyfajta valódi folytonosság létezik itt. Magyarországon mindkét vezető politikai párt újonnan alakult, és 1956-ra mindkettő mint saját hagyományára hivatkozik. Nagy Imrét, a forradalom lázadó kommunista miniszterelnökét 1956 mártírjaként általános tisztelet övezi, mint ahogy a demokrata populistá Bibó Istvánnak, a forradalmi kormány államminiszterének nevét is ott láthatjuk valamennyi zászlóra felírva.

A forradalmak azonban rendszerint a tényleges jelenben és nem a múltban találják fel kezdeteiket. A múlt egy kiválasztott pillanatához való visszatérést jobbára gesztusként kell értelmeznünk, afféle jelmezes főpróbaként, amely megelőzi a valódi ese-

ményt. Csakhogy nem ez a helyzet az 1980-hoz való lengyel visszanyúlás vagy a gyökereiket az 1956-os forradalomban kereső magyar törekvések esetén. Ezek nem gesztusok, nem a jelen forradalmának főpróbái csupán. Sokkal inkább úgy tekinthetjük őket, mint a korábban lezajlott forradalmak egyenes folytatását, s mindaz, ami e kettő között politikai téren történt, most egyszerűen *eltöröltetett*. Az eltörlés e gesztusa pedig döntő jelentőségű: általa nyer igazolást a tartózkodás a vérontástól, sőt még azok megbüntetésétől is, akik különben a totalitárius rendszer idején politikailag jelentős pozícióban voltak (kivéve persze a közönséges gyilkosokat). Az eltörlés önként vállalt amnézia, a kollektív emlékezet megüszütése; új, tiszta lap. Amikor a Magyar Szocialista Párt némely vezetője amiatt panaszkodik, hogy a nép hálátlan azok iránt, akik saját pozíciójukból megkönnyítették a békés hatalomváltást, hamisan érvel. A nagylelkűség hiánya nem egyéb, mint a bosszú elengedésének másik oldala. Pozsgaynak nincs többé esélye a köztársasági elnöki székre, miként a titkosrendőrség tagjaira sem vár életfogytiglani börtönbüntetés. Az eltörlés pontosan ezt jelenti.

Egy politikai változás vagy átalakulás akkor nevezhető forradalomnak, ha az a *szuverenitás megváltozását* eredményezi. A totalitárius politikai rendszerek a párt szuverenitásán alapulnak, ami azt jelenti, hogy a kommunista párt minden hatalom formális letéteményese. A pártszuverenitás, *de jure és de facto* egyaránt, már csaknem mindenütt lebomlott, s helyette a közép-európai térségben immár bevezették a népszuverenitást. Azokat a forradalmakat, amelyek ezt kivívták, szó szerint megilleti a „dicsőséges” jelző, minthogy felszabadító forradalmak voltak. Természetesen vannak dicstelen forradalmak is. Ilyen volt például a bolsevik típusú totalitárius uralom fokozatos bevezetése az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlása nyomán, de éppúgy a náci párt hatalomátvétele vagy Khomeini ajatollah diadala Iránban. Kelet-Európa egynémely politikai forradalma azonban nem csupán a szó szoros értelme szerint „dicsőséges”. A „visszatérés”, az attól a ponttól való újrakezdés gesztusa, ahol e népek saját történelme „félbeszakadt”, valamint az a szándék, hogy magát e „félbeszakítottságot” is kitoröljék a kollektív emlékezetből – nos, mindehben van valami, ami a „dicsőséges angol forradalom” távoli emlékét idézi.

2

Az 1917. októberi bolsevik puccs önmagában nyilvánvalóan nem forradalom – sokkal inkább egy újfajta hatalmi technika gyakorlati próbája volt. A bolsevikok a legfőbb hatalmi intézményeket azért ragadták magukhoz, hogy egy ideologikus tervezetet követve politikai, társadalmi és gazdasági forradalmakat hajtsanak végre. A mi szempontunkból most csupán az a fontos, hogy a bolsevikok nem törekedtek, sőt még csak nem is színeltek, hogy törekednének az 1917. februári forradalom ígéreteit és célkitűzéseit valóra váltani. A februári orosz forradalom valódi forradalom volt, az európai hagyomány legjobb értelmében. Az abszolút uralkodó lemondásra kényszerült, az uralkodói szuverenitást felváltotta a népszuverenitás, immár napirenden volt egy újfajta demokratikus rendszer megalkotása. A bolsevikok nem akként léptek a színre, mint a régi rendszert megdöntő modernitás hívei. Sokkal inkább egy modern, immár az alkotmányos legümmögés útjára lépett rendszert döntöttek meg egy másfajta modernitásértelmezés jegyében. A demokrácia és a liberalizmus elleni ádáz harc a korszerűség egy állítólag közösségi válfajának nevében 1917 októberével kezdődött. En-

nek folytatása volt azután a *marcia su Roma*, majd az, hogy a Führer a weimari alkotmányt semmisnek nyilvánította. A második világháború után – annak ellenére, hogy abban két európai totalitárius rendszer is vereséget szenvedett – a totalitárius diktatúra hatalmi technikáját (mind bolsevik, mind fasiszta válfajait) számos harmadik világbeli állam széles körben meghonosította, s a bolsevik változatot néhány európai ország is átvette. És ezúttal nem a Szovjetunió legfőbb „csatlós államaira” gondolok, ahol a totalitáriánizmust idegen hadseregek vagy a szovjet vezetők által kezdeményezett puccsok révén vezették be, miként például Csehszlovákiában 1948 februárjában. Mára a totalitáriánizmus bolsevik válfaja teljességgel kimúltni látszik, annak ellenére, hogy ázsiai jelenléte még most is erős. Hogy vajon ugyanez áll-e majd a fasiszta forogatókönyvre is – ez egyelőre még a jövő kérdése.

A totalitárius forradalmak szemben állnak a modernitás más formáival. Mindegyikük a liberális/demokratikus/„nyugati” berendezkedést támadja, ám egymással is éppúgy harcban állnak. A Goebbels-féle propagandagépezet „bolsevik-plutokrata” jelzőpárosítása több, mint olcsó fogás: arról tanúskodik, hogy a totalitáriánus elképzelések minden ízükben modernek, és hogy nem tűnnek meg vetélytársat.

A totalitáriánizmust lebontani bizonyos értelemben annyit tesz, mint visszatérni a totalitáriánizmus előtti állapotokhoz, ámde nem egy premodern állapothoz. Azokban az országokban, ahol liberális demokrácia sohasem létezett, inkább egy már a totalitáriánizmus előtt is létező *modellhez*, semmint egy valóságos történelmi állapothoz kell visszatérni. A modernitás egy eltorzult változatából egy premodern állapothoz való visszatérés ugyanis magában rejtja annak veszélyét, hogy ismét valami hasonló, ha nem is teljességgel azonos ciklusba lépünk. Nyilvánvaló a kockázat, hogy amennyiben egy újonnan helyreállított antidualiális társadalmi és politikai berendezkedésből a liberális demokrácia nem képes mihamarabb megszületni, a totalitáriánizmus újra erőre kaphat. Így hát a sárkány valahány fejét egyetlen csapással kell levágni.

A szovjet típusú totalitáriánizmust mindazonáltal rendkívül nehéz és bonyolult feladat lebontani.

A náci totalitáriánizmusra a szövetségesek vereséget mértek. Ezután egy valódi tündermese következett: az egykori totalitárius ország elsőszülötte (nagyobbik része) születésnapjára ajándékképpen egy liberális/demokratikus alkotmányt és egy működő gazdasági berendezkedést kapott a győztesektől. A másodszülött (a kisebbik rész) úgyszintén születésnapjára ajándékként a szovjet totalitárius rendszer modelljét vehette át. A nagyobbik testvér keményen dolgozott, tehetős, büszke férfi lett belőle; a kisebbik testvér is keményen dolgozott, ámde csak szegény szolga és koldus maradt. Miután forradalmának kezdő lépését megtette, a kisebbik testvér úgy döntött, hogy elfogadja bátyja alkotmányát, miáltal még saját alkotmányozó hatalmának igénybevételéről is lemondott. Minthogy a két testvér egy nemzettestet alkot, az idősebbik nyilván a saját elképzelései szerint fogja lebontani az ifjabbik totalitárius társadalmi és politikai berendezkedését. Csakis a jövő döntheti el, hogy ez mindkettejüknek tisztán a javára válik-e, vagy netán káruk is származik belőle. Mindenesetre a többi kelet-európai nemzetnek nincs effajta válaszlehetősége. Így hát kénytelenek egymaguk elvégezni ezt az igen-igen fájdalmas és bonyolult műtétet, amely siker esetén ugyan bőséges áldással kecsegtet, ám ehhez saját totalitárius rendszereiket maguknak kell lebontaniuk.

A „lebontani”, nem a „lerombolni” szót használom. Természetesen a totalitárius rendszereket, mint rendszereket, le kell rombolni, s a totalitáriánizmust lerombolni is csupán totálisan lehet. Valamennyi művelet közül még ez a legegyszerűbb. A tota-

litáriánizmusnak kettős vetülete van: a totalitárius állam és a „totalizált” társadalom. Első lépésként létrejön egy totalitárius párt; a második lépésben ez a párt megkaparinlja az államot, és azt totalitárius állammá alakítja; végül pedig az állam totalizálni kezdi magát a társadalmat is. A totalitáriánizmus törvényen kívül helyezi a pluralizmust. A totalitárius állam ültja a politikai pluralizmust, egy totalizált társadalomban nem létezhetnek olyan társadalmi intézmények, eszmék, tulajdonformák, izlésváltozatok stb., amelyek eltérnek a központilag elfogadott, előírt és ellenőrzött ideológiától. Persze a pluralizmus – függetlenül attól, hogy ültják vagy nem – valamennyi modern társadalom zugaiban megél. Abban a pillanatban, hogy a totalitárius állam feladja a társadalom totalizálására vonatkozó előjogait, a gondolatok pluralizmusa menten előtűnik a korábbi rejtőzészől. Egy társadalmat lehet erősebb és lehet enyhébb mértékben totalizálni. A közép-európai totalitáriánizmus Lengyelországban és Magyarországon jóval „lazább” formában jelentkezett, annak a ténynek köszönhetően, hogy ezekben az országokban a kommunista pártok a társadalmi élet bizonyos területein részben avagy egészen felhagytak a szoros ideológiai felügyelettel, amíg például Romániában a társadalom totalizálása homogén módon érintetlen maradt.

Minthogy éppen a totalitárius állam az, amely a társadalmat totalizálja, avagy annak béklyóit meglazítja, ennélfogva a totalitárius államról való lemondás egyben magában hordozza a totalizált társadalomról való lemondást is. Amint egy törvényesen elismert, eleven és működőképes politikai pluralizmus létrejön, a totalitáriánizmus máris leromboltatott. Ezzel azonban még nincsen lebontva.

A többpártrendszer és a totalitáriánizmus egymással összeférhetetlen. Ebben az értelemben a többpártrendszer keretei közt az állam és a társadalom egyaránt teljes mértékben detotalizált. Ugyanakkor a szovjet típusú totalitáriánizmus egy olyan gazdasági modellt kényszerített a társadalomra, amit nem lehet egyetlen rendelettel eltörölni. Ráadásul a forradalom utáni társadalmak megörökölték egy közigazgatási hivatali apparátust, ami talán felszámolható volna rendeletileg, ám amit adminisztratív módon lehetetlen egy újjal pótolni.

A gazdasági szerkezet, a közigazgatás, a tulajdonviszonyok, ezek az egymást átfedő kérdéskörök jelentik a totalitárius múlt azon tehertételét, amelytől nem lehet pusztán azáltal megszabadulni, hogy leromboljuk őket. Ezeket le kell bontani. Az uralkodó párt funkcióját nem kell pótolni, az minden további nélkül eltörölhető. Az állami tulajdonlást azonban valami mással kell felváltani, hiszen anélkül, hogy bármit a helyébe állítanánk, nem lehet lerombolni. Egyszerűen szólva: valaki másnak kell a tulajdonosnak lennie. Az állami hivatalnokai kart úgyszintén meg kell újítani, minthogy tagjai még a pártállam politikai kiválasztottjai, és mivel jórészt politikai, nem pedig szakmai szempontok alapján választották ki őket; túlközpontosított és hierarchikusan irányított közigazgatás jött létre. Ugyanakkor az ügyeket mind helyi, mind központi szinten irányítani kell. Ekképpen tehát a lebontás azt az eljárást foglalja magában, amely elszakítja egymástól a tulajdonviszonyok és a gazdasági, társadalmi irányítás egyes elemeit, amelyeket a totalitáriánizmus hajdan a maga mintája szerint egybeolvasztott. Mindezeket egy olyan másfajta új kontextusba kell helyezni, amelyben a gazdaság gyorsan növekedhet, és a társadalom létfontosságú közigazgatási funkciói túlzott korlátozásoktól mentesen működőképesek lesznek.

A totalitáriánizmus lebontása egyet jelent a társadalom gazdasági és közigazgatási funkcióinak egy szabadabb és hatékonyabb irányú rekonstrukciójával.

A rekonstrukció újjáépítést vagy helyreállítást jelent, ám egyúttal mentális felidé-

zését is egy korábbi modellnek, rendszernek, elméletnek. Magában foglalja továbbá azt is, hogy nem pontosan ugyanazt a struktúrát kell újra felépíteni avagy helyreállítani, és hogy a rekonstruált rendszer vagy elmélet folyton változik egy tökéletesebb és következetesebb variáns felé haladva.

A totalitárius gazdaság onmagát mindenekelőtt és legfőképpen a hatékonyság fogalmaival igazolta, csupán esetenként a méltányossággal, az egyenlőséggel pedig – minden zsurnaliszta feltevésével ellentétben – soha.

A parancsgazdaság volt hivatott kiküszöbölni a piac minden hibáját, fogyatékoságát, a parancsgazdaság, amely egyúttal racionális, produktív és ellentmondásmentes kellett volna legyen. A parancsgazdaság egy modern kísérlet, amely megbukott. Éppen *modern* kísérletként bukott meg szánalmasan, hiszen összehasonlíthatatlanul alacsonyabb rendűnek bizonyult a piaci modellnél, amelynek egykor felülmúlásával kértékedett, jöllehet ez utóbbi modell is távol áll attól, hogy akár gazdasági, akár társadalmi értelemben tökéletes volna. A parancsgazdaság pontosan ott vallott kudarcot, ahol a felsőbbrendűség igényével lépett fel, nevezetesen a hatékonyság terén. Egy monumentális fiaskó normális reakciójaképpen a poszttotalitárius országok most sorra visszatérnek a modern gazdasági berendezkedésnek ahhoz a fajtájához, amely legalábbis eleddig minden máshoz képest a leginkább működőképesnek bizonyult.

A gazdaság és a társadalom egy totalitárius állam által véghezvitt totalizálása forradalom volt. Jelenleg egy másik gazdasági-társadalmi forradalom van napirenden: egy lebontás általi, fordított irányú forradalom; egy forradalom, amely a „re-volválás” eredeti jelentése szerinti; egy „dicsőséges” forradalom, a kifejezés metaforikus értelmében.

3

A politikai forradalmak többnyire látványosan „történnek”, míg másfajta, kevésbé látványos forradalmak inkább csak „lezajlanak”. A társadalmi, gazdasági (avagy technológiai) forradalmak általában lassan bontakoznak ki, s nem annyira látványos események, mint inkább felhalmozódott eredményeik által válnak láthatóvá. Megegyezik, hogy egy-egy rendelet, törvény, reform vagy más efféle intézkedés gazdasági, társadalmi forradalmakat vált ki, felgyorsítja vagy lelassítja azokat, ámde elképzeléseit rendszerint nem képes rákényszeríteni ez utóbbiak folyamatára. A gazdasági és társadalmi forradalmak többnyire maguk diktálják saját iramukat.

Kelet-Európában azonban minden másképpen van.

Vegyük csak az optimális forgatókönyvet. Tétélezzük fel, hogy egy forradalom utáni közép-európai államban immár létrejött és megszilárdult az új liberális-demokratikus rend. Ez az állam hivatott arra, hogy a totalitárius gazdasági berendezkedést lebontsa, hogy a „fordított forradalmat” véghezvigye. A feladat magában rejti, hogy a kérdéses liberál-demokrata kormány nem viselkedhet úgy, mint a többi liberál-demokrata kormány. Ennek a kormánynak egy gazdasági (és társadalmi) tervezettel kell előállnia, aminek számos oka van, egyebek közt éppen az, hogy a nemzeti vagyon legfőbb névleges birtokosa az állam. Anélkül, hogy e vagyonra és főként a privatizálásra vonatkozó programmal előállna, a tulajdonviszonyok továbbra is teljességgel tisztázatlanok maradnak. Azzal ugyanakkor, hogy egy tervezetet készít a fordított társadalmi, gazdasági forradalomra nézve, az új, demokratikusan megválasztott kormány

valami erősen hasonló dolgot visz végbe, mint amit korábban a totalitárius állam: a gazdaságot adminisztratív módon egy előre meghatározott irányba kell kormányoznia. Ebben az egyedülálló helyzetben egy sajátos ellentmondás vagy inkább dilemma van beépítve. Mivel a lakosság egy efféle program megvalósulását várja, a kormánynak arra kell törekednie, hogy egy tervezetet kényszerítsen rá azokra a folyamatokra, amelyek rendszeresen spontán módon zajlanak.

Másrészről az új kormány egyszerűen nem cselekedhet ezen a módon. Egy civil társadalom, amint szabadon kezd lélegezni, tustént kialakítja a maga mozgalmait, intézményeit és érdekcsoportjait. Párhuzamosan a szilárd demokratikus politikai intézmények kiépülésével, az állam és társadalom érintkezésének számos liberális-demokratikus szabálya is megjelenik. A kölcsönösség formáit reguláló érintkezési szabályok példátlan jelenségnek számítanak a totalitáriánizmusban, amely az egyirányú társadalmi-politikai közlekedés legszélsőségebbé válfaja. Ám liberális-demokratikus feltételek közepette már előre számolni kell azzal, hogy bármilyen tervezetet léptessenek is életbe, az a társadalom és az állam érintkezési szabályainak eredményeképpen és az adott ügylet kétoldalú jellege következtében állandó változtatáson, módosuláson megy keresztül. Egy demokratikus kormányzat nem bonthatja le a totalitáriánizmust a maga akaratából, vagy egy rendelet által, mi több, még a nacionalizmus egységesítő erejével megtámogatva sem. Ezt a leckét az új kormányoknak meg kell tanulniuk még. Az ellenpróba, ellensúlyozás, a korrekciós kísérletezés a nyugati liberális demokratikus politikában immár bevett gyakorlat, ám Közép- és Kelet-Európa poszttotalitárius kormányai számára még nem az. Ha valaki számot vet az olyan tényezőkkel, mint a szorongató ínség, a politikai analfabetizmus vagy az éles nemzeti ellentétek, úgy azt kell gondolnia: a legnehezebb időszak még előttünk áll.

Bár a gazdasági és társadalmi forradalom még nem indult meg, egyik fő vonását máris előre látni. A társadalmi forradalom nagyarányú decentralizálást hoz majd, és megnöveli a helyi közösségek befolyását. Az egyes regionális politikák nagymértékben eltérnek majd egymástól, kiváltképpen ott, ahol a nemzetiségi probléma továbbra is akut marad. A decentralizálás egyúttal az érintkezési szabályok pluralizálásával is összekapcsolódik (például amikor majd az egyik térségben elfogadott intézkedést egy másikban elutasítják). A gazdasági forradalom rövid távon mindennél a gazdasági ügyletek piaci szabályozásához, hosszú távon nagyarányú privatizáláshoz vezet. Sem a privatizáláshoz vezető átmenet gyorsaságát, sem azon tényleges formákat, amelyekben a magántulajdon végül is testet ölt, nem lehet teljes mértékben előre látni. Mint-hogy a közép- és kelet-európai országok gazdaságának a világpiachoz kell alkalmazkodnia, s e piac egységesítő kényszere alatt kell továbbfejlődnie, az alkalmazkodás általános eredménye inkább megjósolható, mint üteme és konkrét megvalósulási formái.

Általában a helyzet rendkívüli összetettségének és kiváltképpen azon belső dilemmának köszönhetően, ami a totalitáriánizmus demokratikus lebontásában rejlik, a társadalmi és gazdasági forradalmak Kelet-Európában rendkívül látványosak lesznek. A kezdet mindenképpen drámai lesz, tekintet nélkül arra, hogy vajon a többi ország is alkalmazza-e a lengyel sokterápiát. Az optimális forgatókönyv szerint a gazdasági és társadalmi forradalmak fokozatosan elvesztik majd erőteljes politikai nyomásukat, és egy kevésbé feszített ütemben egyszerűen maguktól fognak „lezajlani”. Ez a folyamat bizonyos térségekben hamarabb, másutt csak később fog végbemenni. A leghosszabb ideig feltehetően a tulajdonviszonyok átalakulása és az új tulajdonosi osztályok megjelenése tart majd.

A totalitáriánizmus lebontása egy alternatív, piaci viszonyokra alapozott hatékonyabb gazdaság helyreállítása is egyben. Rekonstrukciós folyamat ez, minthogy a piaci viszonyok egykor valamennyi poszttotalitárius országban léteztek immár – ám egyúttal újjáépítés is, amennyiben ezek az országok a változások menetében nem pontosan ugyanoda fognak visszajutni: önnön korábbi, még pretotalitárius piaci viszonyaikhoz. Az újjáépítés modelljei a jelenleg létező nyugati változatok. A közelmúltbeli események legtöbb megfigyelője szerint e folyamat kelet-európai fogalmakra lefordítva annyit tesz, mint a szocializmussal szemben a kapitalizmust választani. Ez az értelmezés egyszerre igaz is meg nem is. Kelet-Európa nyilvánvalóan a kapitalizmust választja a totalitárius szocializmussal szemben, részint gazdasági okok, ám éppúgy a személyes szabadság szempontjai alapján. A közvélemény-kutatások azonban emellett azt sugallják, hogy a közép-európai lakosság többsége erősen szimpatizál a szociáldemokráciával. Ezt ugyan nem szabad és nem is lehet a szociáldemokrata pártokra való szavazásként értelmezni, amint az immár lezajlott szabad választások eredményei – noha eltérő mértékben – tanúsítják. Bizonytalán lehet azonban úgy tekinteni, mint szavazást a jóléti államra, a szociális biztonságra, a kapitalizmus és bizonyos szociális biztosítékok keverékére, mely biztosítékok nem magából a kapitalizmusból következnek, hanem a tizenkilencedik századi szocialista hagyományokból erednek.

És ezen a ponton a közép-európai önáltatások egy sajátos fajtájára bukkanunk. A térség jó néhány közigazdász, sőt esetenként általában maga a lakosság is úgy hiszi, hogy a piacgazdasághoz visszatérve nyomban (vagy legalábbis rövid idő alatt) el lehet jutni a gazdasági fejlődésnek arra a színvonalára, amelyet a modernitás eltorzult totalitárius válfaját megtakarítva, a háború óta eltelt időszakban piaci társadalomként fejlődve ez idáig elérhettek volna. Habár a gazdaságba vetett hit olykor csodákra képes, ez a széles körben elterjedt hiedelem mégiscsak önáltatás marad. Gazdasági csodák a háború után történtek. Csakhogy amíg a háború épületeket döntött romba, a totalitárius rendszer a legfontosabb emberi képességeket és attitűdöket pusztította – hogy csak egyet említsünk: a munkamorált. Ez esetben tehát nem arról kell döntenünk, hogy a régi épületek fizikai romjainak helyén új házak emelkedjenek, hanem jobbra arról, hogy egy elavult termelési rendszer technológiai romhalmozát miként lehetne kicserélni. Ez utóbbi pedig gyakran egész munkáskollektívák áthelyezésének kínos feladatával és a (nyílt) munkanélküliség nekilödulásával jár. Előfordulhat, hogy az oszt-rák modellt szem előtt tartva látunk hozzá a totalitáriánizmus lebontásához, és végül a mexikóihoz hasonló állapotokhoz jutunk. Magyarországon például a totalitárius struktúrát még 1956-ban is könnyűszerrel ki lehetett volna iktatni az ország társadalmi-gazdasági történetéből. A forradalom röpké tizenegy napjának kísérletei, például a tulajdonnal és a tulajdonlással, még meglehetősen nagyfokú onbizalomról tanúskodnak. Manapság már nincs ok effajta önbizalomra.

Hannah Arendt egyebek közt azért lelkesedett a magyar forradalomért, mert annak hajszalgyóker-mozgalmaiban elsődlegesen a politikai elem érvényesült, e forradalom oly igen jellegzetes vonásaként. Közismert, hogy Arendt felfogása szerint a szociális kérdés központisége a politikai forradalmak eltorzulásához vezet. Ő akkoriban csupán a jakobinus és bolsevik típusú forradalmak példáira gondolhatott, minthogy képzelete nem vetíthette előre azokat az antitotalitárius forradalmakat, amelyekben a szociális rekonstrukció majdan az elsődlegesen politikai folyamat belülről fakadó kényszerévé válik, hiszen anélkül a politikai feladat sem megvalósítható. És lám, most éppen ilyen jellegű folyamatok vannak napirenden. Gazdasági programok kialakítá-

sa, a gazdasági rekonstrukció terének meghatározása, a hazai vagy külföldi beruházásokkal kapcsolatos döntések, új hitelforrások felkutatása és annak kiötlése, vajon miként lehet a nemzeti adósság kamatait törleszteni – mindezek s a hasonló döntések, amelyek Arendt fogalomhasználata szerint csupán „tettek”, nem pedig „akciók”, Közép- (Kelet-) Európában máris a politika napirendjének első helyére kerültek. Nem kétséges, hogy a gazdasági döntéshozó testületeknek figyelembe kell venniük a hagyományos és szűkebb értelemben vett szociális kérdéseket, mindenekelőtt és legfőképpen: a szegénységet. Azok a kormányok, amelyeknek legitimitása a politikai forradalmakból ered, nem bújhatnak ki a szociális és gazdasági forradalmak ösztönzésének kötelezettsége alól. Megszívleljük hát vagy inkább figyelmen kívül hagyjuk Arendt intését? Vajon lehetséges, hogy az effajta kötelezettség eltorzítaná a politikai alapcselekedetet, a tisztán vett *constitutio libertatis*?

4

Igen, valóban lehetséges.

A kelet-európai forradalmak annyiban „dicsőségesek”, amennyiben Kelet-Közép-Európa lakóit felszabadították a totalitárius diktatúrák uralma alól. Ez a felszabadítás előfeltétele a szabadságjogok megalkotásának – legitimálja létrejöttüket, ámde nem jelent egyet magával az alapító cselekedettel. Lehetséges, hogy egyik-másik kelet-európai ország lakóinak nem sikerül majd leszakítaniuk felszabadulásuk gyümölcsseit, mint ahogy az is lehet, hogy önnön szabad elhatározásukból vagy kényszer hatására lemondanak majd szabadságjogaik alkotmányos rögzítéséről. A legtöbb ország, sőt talán mindegyik, új alkotmányt fog felállítani, ámde – mint azt az alkotmányos kormányzatok megalakulásának elemi tapasztalatai sugallják – egy alkotmány csupán abban az esetben létezik, ha a polgárok, akik megalkották, testestül-lelkestül magukban hordozzák. A jogi szakértők kedvük szerint annyiféle alkotmányt javasolhatnak, amennyit csak akarnak, a parlamentek meg is szavazhatják, akár törvénybe is iktathatják őket, ám egy állampolgárok nélküli országban az efféle alkotmány továbbra is csak egy darab papír marad. Ez idő tájt a kelet-európai országok születőfélben levő demokráciáinak még nincsenek avagy csak igen csekély számban vannak állampolgárai. A magán- és a közéleti szféra elkülönülése lassan megy végbe, az emberek csak kevésbé ismerik a közéleti fellépés sajátos magatartásszabályait, s ha ismerik is netán, még tapasztalatlannak e téren. Ez természetesen nem az ő szervi fogyatékoságuk, hiszen közülük csak kevésnek adatott meg ez idáig a lehetőség, hogy gyakorolhassa a polgári erényeket. Az állampolgári önnevelődés, gyakorlati folyamat lévén, időbe telik. Ugyanakkor már most felvetődik a kérdés, vajon Kelet-Európa népeinek van-e elegendő ideje ahhoz, hogy az állampolgári erények gyakorlását elsajátítsa. Vajon fogytán vagy még bőveléssel van idő az effajta gyakorlásra?

Mint ahogy a szociális kérdés és kiváltképp a gazdasági forradalom immáron napirendre került, a polgári erények is sürgetően szükségessé váltak. Egy államhatalom akkor alapul a szabadságon, ha az állam polgárai felhatalmazzák a kormányt, hogy egy bizonyos módon cselekedjék. Ez esetben még a totalitárius társadalom lebontásával járó rendkívül fájdalmas döntések is keresztülvihetők az állampolgárok aktív támogatásával. Ezen az alapon a „kudarctűrés” is magas fokra emelkedhet. Egy erős polgárság híján azonban a „kudarctűrés” foka alacsony, és a fájdalmas döntések nem

számíthatnak semmiféle konszenzusos támogatásra, hacsak a *constitutio libertatis*nak nincs valamiféle pótléka. Ilyen lehetséges pótlék a vallásos fundamentalizmus, a pre-modern tradicionalizmus, a nacionalizmus és a politika moralizálása.

Az érintett politikai szereplők óhajaitól, indítékaitól és ideológiáitól függetlenül *objektív* dilemmával állunk szemben. Mivel a „lebontás” temérdek feladata valóban egyfajta konszenzust tesz szükségessé, és mivel a demokratikus-liberális konszenzusteremtő eljárások alapjai még újak és ingatagok, egyéb konszenzusteremtő elveket kell mozgósítani. Másrészt viszont a konszenzusteremtő eljárások ez utóbbi típusának mozgósítása rontja egy erős polgárság megjelenésének esélyeit, minthogy a fanatikus fundamentalisták vagy a sovén és elvakult csöcselékbandák nem tekinthetők állampolgároknak. Ráadásul ezek ismét feltámasztják vagy felerősítik a nemzeti konfliktusokat Európának ebben a nagyon is ingatag térségében. Ennélfogva tehát ami rövid távon az átalakítás javát szolgálhatja, hosszú távon ugyanezen átalakítás kárára válhat. Az új liberális-demokratikus alkotmányosság megszilárdításához nincsenek biztosítékok. A szabadság még zsege hajtása könnyen leszakítható.

Valamennyi kelet-közép-európai ország más és más, mint ahogy politikai mozgalmak és azok bázisai is eltérők. A fentiekben leírt veszélyek nem ugyanolyan módon és nyilván nem ugyanolyan mértékben fenyegetik őket. Ámde valamennyi poszttotalitárius ország ugyanazzal a dilemmával szembesül.

A politika moralizálásának tendenciája legerősebben Csehszlovákiában jelentkezik. A Husák-rendszer sajátosan visszataszító cinizmusa után mindez egészséges változásként hat. Ugyanakkor az erkölcsi maximákra avagy egy hősi, moralista elnök személyére épített nemzeti politikai konszenzus nem lehet tartós, nem maradhat hatékony hosszú távon. A vallási fundamentalizmus Lengyelországban a legerősebb. Jó katolikusnak és jó állampolgárnak lenni azonban két különböző dolog. Az utóbbi nem következik az előbbiből, és miközben a vallás – legalábbis a felekezetiileg homogén országokban – alapot teremt a konszenzushoz, nem biztosít feltételt a polgárság megjelenéséhez. A felekezetiileg megosztott országokban azonban a vallási fundamentalizmus még csak időlegesen sem töltheti be a konszenzusteremtés funkcióját. A nacionalizmus ellenben igen.

A „csoporton kívüliekkel” szembeni erős ellenségesség formájában jelentkező nacionalizmus a legegyszerűbb konszenzusteremtő erő a jelentős nemzeti kisebbségekkel rendelkező államokban. Az egymást pusztító viszály ezen újbóli fellobbanása durva és igazságtalan bánásmóddal sújtja a bulgáriai törököket, a szerbiai albánokat éppúgy, mint a romániai magyarságot. Az effajta konszenzusteremtés erősen robbanásveszélyes lehetőségeket rejt magában, minthogy hasonló nacionalista ellenreakciókat provokál (például a román nacionalista mozgalmak magyar nacionalizmust provokálhatnak – ha nem is Erdélyben, Magyarországon bizonyosan), és hosszabb távon romlásba döntheti az egész térséget.

A nacionalizmus mint konszenzusépítő erő azonban a *constitutio libertatis* szolgáltatába is állítható. Az újonnan megalakult polgárság megalakult nemzet is egyben – avagy még inkább: az onmagát megalkotó polgárság egyúttal önmagát megalkotó nemzet. A kelet-európai országok éppúgy feltámaszthatják a francia forradalom korának *la nation*-ját is, a forradalomban megszületett polgárság nemzetét; a nemzetet, amely egyszerre régi és új. Az effajta nemzetnek senki nem lehet tagja holmi homályos „szerves” kötelékek avagy a mindenkor éppoly kétes hitelű családi genealógiák révén, egyes-egyedül az ország alkotmánya iránti elkötelezettség, az ország javáért vállalt te-

vékény buzgólkodás révén. A fundamentalista nemzetfelfogás leglényege a *Volk* (nép) és a nemzet kategóriáinak egybemosása, s mint ilyen összeférhetetlen a liberális-demokratikus polgárság eszméjével. Ha lesz majd egy liberális-demokratikus Románia, úgy az ott élő magyarok a román állam polgárai és ezáltal a román nemzet tagjai lesznek, egyidejűleg megmaradván – ha így döntenek – a magyar nép (mint *Volk*) hű fiainak és leányainak. Hasonlóképpen a magyar zsidók egy liberális-demokratikus Magyarországon egyenlő és teljes jogú tagjai lesznek a magyar polgárságnak és ezáltal a magyar nemzetnek, és ha e mellett döntenek, egyszersmind hű fiai és leányai a zsidó népnek (a *Volk* értelmében).

Az objektív dilemmát a következőképpen jellemeztem: a gazdasági és társadalmi forradalom roppant feladatai és teherterheléi megkövetelik egy gyakorlott polgárság teljes támogatását. Mindaddig azonban még ilyen polgárság nincsen. Ez az, amiért mozgósítani kell a nacionalizmust, a fundamentalista vallásosságot, a politikai moralizmust és a premodern tradicionalizmust, hogy megszilárdítsák a konszenzust. Ugyanakkor egy ilyen fajta konszenzus komoly akadályává válhat az oly létfontosságú demokratikus polgárság megjelenésének.

A dilemma azért dilemma, mivel nincs tiszta megoldása. A legjobb kezelési módja, ha úgy teszünk, mintha egy felelős polgárság máris a helyén volna. A nacionalizmussal szembeni ellenségesség rossz válasz, mivel az ember saját népével szembeni megvetését is magával vonja, ami természeténél fogva eleve nem demokratikus, és bizonyosan nem tartozik a polgári erények körébe. Együtt sodródni egy nacionalista (avagy vallási fundamentalista) árral ugyanakkor éppúgy rossz válasz, mint ahogy saját fejünkkel gondolkodni és független véleményünknek akár egy ellenséges légkörben is nyilvánosan hangot adni civil bátorság dolga, ami az egyedüli igazán kiváló polgári erény. A hagyományos nacionalizmust még mindig meg lehet próbálni, szóval és tettel egyaránt, alkotmányos nacionalizmussá átformálni.

Nyitott kérdés, hogy Kelet-Közép-Európa népei és kormányai vajon igazolni avagy cáfolni fogják-e Hannah Arendt tézisét. Bízunk benne, hogy megcáfolják.

5

Nem lehet elégszer ismételni, hogy a totalitárius államok és a kommunista kormányok (talán Bulgária kivételével) Európa megszállt területein sohasem váltak legitimmé. Ha ezen országok bármelyikében az elmúlt több mint negyvenéves megszállás alatt bármi is szabad választásokat tartottak volna, a kommunisták mindenkor kisebbségben maradnak, még Csehszlovákiában is, ahol eredetileg a legerősebb számarányt képviselték. A totalitárius rendszereket egy idegen ország erőltette rájuk, kordában tartásukat pedig egy idegen hadsereg hangsúlyos jelenléte vagy közvetlen katonai beavatkozása biztosította. Bármily hatalmasak és félelmetesek voltak is, önmagukban még a titkosrendőrség és paramilitáris különítményei sem tudták fenntartani a rendet.

A totalitáriánizmus és a függetlenség elvesztése tehát ekképpen fonódott egybe. Névlegesen ugyan a csatlós államok függetlenek maradtak, de valójában nem voltak azok. A kelet-európai csatlósoknak még az olyan csekély jelentőségű részletkérdéseken is utánozniuk kellett a Szovjetuniót, amelyek szervesen nem kötődtek e rendszerek totalitárius jellegéhez, mint például az állami díjak intézménye, a tudományos akadémiák vagy az írószövetségek szervezeti felépítése, az orosz kötelező nyelvként

való iskolai bevezetése még a nem szláv anyanyelvű országokban is, és más hasonló. A függetlenség hiánya a külpolitikában is erősen megmutatkozott, amennyiben a csatlós országok egyszerűen csak végrehajtották a szovjet utasításokat. A pusztán névleges függetlenség azonban egy egyszerű ok miatt még mindig fontos maradt. A Szovjetunió ezáltal engedhette meg magának, hogy a csatlós országokat hosszabb pórázon tartsa, és a szovjet vezetők az utolsó húsz év alatt ténylegesen meg is tették ezt az engedményt. Pontosabban akár a lakosság, akár egyik vagy másik kelet-európai ország kommunista kormányának nyomására, vagy éppen mindkét okból együttesen, valahány esetben szelektív módon döntöttek arról, hogy a nyomás olyan természetű-e, amely megengedi a póráz lazítását, vagy éppenséggel szorosabbra vonását teszi szükségessé.

Habár a totalitáriánizmus bevezetése és a független államiság elvesztése egyidejűleg történt, egy bizonyos ellenzék, nyomásgyakorló csoport vagy lázongás az egész probléma ilyen vagy amolyan összefüggését állította a középpontba. A nemzeti kommunizmusnak semmi kifogása nem volt a rendszer ellen, a nemzeti kommunista vezető avagy vezetőség számára azonban önállóságot követelt (vagy nagyobb mozgásteret a belpolitikai manőverezésben). A Ceaușescu alatti román rendszer mintegy sűrített példája ennek az irányvonalnak. A másik végletet a lengyel Szolidaritás mozgalomban találjuk, amely 1980-ban frontális összeütközésbe került a totalitáriánizmussal, ámde sietve hangsúlyozta szilárd elkötelezettségét a szovjet szövetség mellett (kiváltképp a külpolitikai célokot illetően). Érdemes megjegyezni, hogy a Szovjetunió a csatlós államok tekintetében hajlandó volt megeresztetni a pórázt egy-egy strukturális változással nem fenyegető nemzeti kommunista kihívás esetén, ám az antitotalitárius irányzatoknak sohasem engedett túl nagy kifutást, az ilyen esetekben többnyire szorosabbra fogta a pórázt. Manapság egy egészen másfajta politikának lehetünk tanúi a gorbacsovi vezetés balú államokkal szembeni magatartásában. Ez a politika a legkevésbé éppen a nemzeti kommunizmus iránt toleráns, miközben az állam detotalizálását célzó reformmozgalmakat bizonyos mértékig a központ is elfogadja – feltéve ha a kérdéses államok mellett döntenek, hogy az orosz birodalmi együttesben maradnak.

A pusztán névleges függetlenségnek is van jelentősége. Abban a percben, amint a gorbacsovi vezetés elfogadni látszott a kelet-európai államok tényleges függetlenségét, azok ténylegesen függetlenné váltak, és csakhamar levetették magukról a totalitárius uralmat. A névleges függetlenség híján azonban az egész forgatókönyv tüstént megváltozik. A csatlós országok elengedésével nem Oroszország, hanem a totalitáriánizmus veszített tekintélyéből. Ez legalábbis nincs ellenére az orosz vezetés politikai célkitűzéseinek. Németországgal viszont már másként áll a helyzet. Kelet-Németországban a totalitáriánizmus eltűnése, az a fejlemény, amit az orosz vezetés nem csupán elnézett, de bátorított is, önmagában még nem tekintélyvesztés Oroszország számára. Ugyanakkor a keletnémet államiság teljes eltűnése már bizonyosan az, amennyiben német békekötés nélkül megy végbe.

Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi” egyebek közt a független államiság visszanyerését célozzák. Lényegében bizonyos, hogy amint ezek az országok legitim, szabadon választott és beiktatott kormányokkal rendelkeznek, és komolyan hozzálátnak a totalitáriánizmus lebontásához, nem maradnak többé szovjet csatlós államok. Természetesen a Szovjetunióban is előadódhat jó néhány változás. Gorbacsov a diktatúra ősi római mintája szerint kormányozva, magában a kommunista totalitáriánizmus szívében is felgyorsíthatja a detotalizáció iramát; a konzervatív kommunisták visszanyerhetik hatalmukat, hogy ismét egy keménykezü totalitárius diktatúrát kényszerítsenek

az országra, a konzervatív kommunista és konzervatív antikommunista erők közt létrejöhet egy szövetség, amit az orosz sovinizmus és antiszemitaizmus táplál, s ehhez még a lakosság szélesebb támogatását is megnyerhetjük, ha ez utóbbi netán megelégteli „Oroszország-anyácska” megaláztatásait. Ám éppúgy meglehet, hogy a Szovjetunió ismét a polgárháború, a zűrzavar és erőszak korszakába lép. Optimális forgatókönyv szerint a demokratikus erők is teret nyerhetnek. Bármilyen történjék is, a Szovjetunió változatlanul félelmetes politikai hatalom, s mindaz, amit a kelet-közép-európai országok külön-külön vagy akár együttesen képesek felmutatni a hadifelszerelés s a pusztaszamarányok tekintetében, meg sem közelíti a jelenleg meglehetősen dezorganizált szovjet hadsereg óriási erőtartálékait.

Nyilvánvaló, hogy Közép- (és Kelet-) Európa független köztársaságainak számításba kell venniük egy tőlük keletre elterülő hatalmas európai állam igényeit és biztonsági érdekeit. Ennél is fontosabb, hogy az új demokráciák és a szovjet tagállamok politikai élete közt a felszínen és a mélyben egyaránt eleven kölcsönhatás érvényesül majd. Akármilyen történik is a Szovjetunióban, az továbbra is nagy hatással lesz Közép-Kelet-Európa lakóira. Éppen ezért ez utóbbiaknak oly módon kell cselekedniük, hogy minél inkább az ottani demokratikus, antitotalitárius mozgalmakat, irányzatokat erősítsék. Kelet-Európa egyetlen belső fejleménye sem szolgálhat pozitív megerősítésként a szovjet állam konzervatív és reakcionárius köreinek. Itt mindenekelőtt és legfőképpen Oroszország, az orosz nép megalázására gondolok. *Minél megalázottabbnak érzik magukat az oroszok, annál erősebbek lesznek az orosz sovinizista és antiszemita mozgalmak, annál valószínűbb, hogy a régi sztálinisták és az új fasiszta egy közös uralom érdekében szövetségre lépnek egymással.* Egy efféle forgatókönyv újfajta veszélyeket rejt Kelet- (Közép-) Európa számára. Ezt az ugyancsak veszedelmes fejleményt kétféleképpen lehet előidézni. Egyrészt Oroszország, az orosz nép megalázásával, ami minden pragmatikus és politikai megfontolástól függetlenül önmagában is felháborító. Amikor egy közismert közép-európai író az oroszokat barbárnak, *par excellence* kultúraellenesnek minősíti, súlyos kárt okoz a jövőnek, ráadásul amit állít, mélységesen hamis. Az orosz nép semmivel sem alábbvaló Európa bármely népénél, és amennyiben nagylelkűen képes volna birodalmáról lemondani (miként Nagy-Britannia tette nem is oly régen), e gesztus csak növelné tekintélyét. A másik eszköz, ami a legrosszabb forgatókönyv megvalósulását elősegítheti: a neofasizmus és a rekonstruálatlan neosztálinizmus szövetsége (a lehetséges legrosszabb változat, lévén, hogy a konzervatív kommunista uralomnak a nomenklatura által véghezvitt rekonstrukciója nem volna tartós). Nos, e szövetség pontosan ugyanazon minta szerint viselkednék, mint az orosz nacionalisták. A Közép-Kelet-Európában felemelkedő polgárságnak ki kell nyújtania kezét a szovjet birodalom államaiban csak lassabb iramban kialakuló polgárság felé, hiszen sorsuk, jövőjük változatlanul egybefonódik.

Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”, mint e helyütt ismételtelen leszögeztük, a „visszatérés”, a „re-volválás” forradalmi, még ha ez nem jelent is visszatérést egyetlen megelőző állapothoz sem. Hangsúlyozottan így áll ez a függetlenség tekintetében. A szovjet hadsereg által megszállt országok valójában távolról sem voltak függetlenek már megszállásukkor sem, hiszen ez idő tájt már a német birodalom gyarmatai vagy függvényei voltak, s ez nemcsak a náci Németország ellenfeleire, de szövetségeseire is érvényes. Magyarországot 1944 tavaszán megszállták a német csapatok. Ettől fogva az ország a náci Németország függő szövetségesevé vált – pontosan ugyanabban az értelemben, ahogyan utóbb a kommunista Oroszország szövetségese lett, azaz a tar-

kójához szegezett fegyver hatására. Közép- és Kelet-Európa államai a függetlenséget századokon át csak igen rövid időszakokra élvezhették. Európa e részein fehér holló a nemzeti önrendelkezés, a népszuverenitás külsőleges megnyilatkozása. A nemzeti önrendelkezés kérdése csupán most kerül napirendre.

A közép-kelet-európai államok csak megkésve érkeztek teljes nemzeti onállóságukhoz. A kontinens nyugati felén immár sok évszázada kialakult a szuverén államok és nemzetek tarka mozaikja. Ezek a nemzetek épp most látnak hozzá, hogy újraértelmezzék a nemzeti önrendelkezés fogalmát, nem úgy, hogy elvessek, ám azzal a mind határozottabb szándékkal, hogy az Egyesült Európa nagyszerű eszméjét, az egyenlő nemzetek újfajta, kölcsönös jóindulaton alapuló szabályrendjét belefoglalják. A nacionalizmus és internacionalizmus századai után, amelyek Európát világháborúkba és totalitárius diktatúrákba sodorták, ma ismét vonzóvá vált a kozmopolita modell. Ahhoz, hogy egy *kozmpopolisz* tagjai lehessünk, előbb egy *polisz*, egy öntudatos polgársággal rendelkező alkotmányos nemzet tagjaivá kell lennünk. Amennyiben a kelet-európai demokráciák megszilárdulnak, erősen valószínű, hogy maguk is be kívánnak lépni e közösségbe, hogy teljes jogú és egyenrangú tagjaivá váljanak az európai *kozmpopolisz*-nak, a posztmodern európai berendezkedésnek.

Ez kvázi természetes végpontja volna a kelet-európai forradalmaknak, lévén hogy az európai közösséghez való csatlakozás mindig is e forradalmak egyik legfőbb ösztönzőereje volt. Amennyiben a kelet-európaiak valóban „nyugativá” akarnak válni, úgy nemcsak a dús kirakatok járnak az eszükből, és bizonyosan nem annak szándéka, hogy önnön gazdag kulturális örökségüktől megszabaduljanak. Tomören összegezve, sokkal inkább egy olyan életet kívánnak maguknak, ahol az államhatárok nem számítanak, ahol a legkisebb faluban élők előtt is nyitva áll a nagyvilág, ám ahol ugyanezek az emberek akkor is elérhetnek mindent, amire csak vágyanak, ha a maguk kis falujában maradnak. A kelet-európaiak jó néhány illúziót dédelgetnek magukban Európáról és általában véve a Nyugatról. Egyvalami azonban bizonyára nem illúzió: hogy most érkeztek el ők is arra a pontra, ahol a posztmodern világ formálódik majd, s ekképpen lehetőségük lesz részt vállalni e világ genezisében.

A kelet-európai forradalmak posztmodern forradalmak. A modern forradalmak a premodern poliúikai, társadalmi és gazdasági berendezkedés ellen harcolnak; ezzel szemben a posztmodern forradalmak egy eltorzult modern politikai rendszert buktatnak meg, és egy eltorzult, de nemkülönböztetve modern társadalmi-gazdasági berendezkedést kezdenek lebontani. Ezért is „dicsőséges forradalmak” – a szó valamennyi értelmében. A posztmodernnek immár „túl” vannak a modernitás erősen eltorzult formáinak történelmi tapasztalatán. Emiatt van, hogy nem lépnek színre sose hallott újszerű eszmékkal, vadonatúj tervezetekkel és ideológiákkal. Új intézmények, életformák ugyan még feltűnhetnek majd a láthatáron, amennyiben az emberek azokat kívánatosnak tartják. Ámde a posztmodernnek nem tórekednek a modernitás meghaladására. Ők azt inkább csak élhetőbbé kívánják tenni. A posztmodern forradalmak nem tekintik magukat egy távoli világok felé tartó nagy utazás tranzitállomásainak, amely utazás minden percben meghaladná saját tényleges célkitűzéseiket és életlátásukat. És éppen ebben az értelemben dicsőségesek.

Összegzés

Kelet-Európa jövője nyitva áll. Akármilyen történhet, és az, ami végül is történni fog, jó részt azokon a szereplőkön múlik majd, akik jelenleg is a színen vannak. Szövegkönyv nincs, mindenki rögtönöz. Csak most tanulja a cselekvést, a játékot.

A demokratikus-liberális intézmények talpra állhatnak, kialakulhat a térségben egy erős, felelősségteljes polgárság, ám éppúgy a nacionalizmus (nem a *la nation* forradalmi típusú nacionalizmusa) is újabb lendületet vehet. Szomorú végeredményként, meglehetősen autoritáriánus intézmények, diktatúrák sajátítják ki újra a színteret. Növekedhet a jólét, de a szegénység is éppúgy állandósulhat. Megjelenhetnek jóléti államok, de akár egy önelégült, szocio-darwinista szellemmel áthatott dzsungeltörvény is felülkerekedhet. Lehet összhang, lehet viszály, egység vagy háborúskodás, kölcsönös megértés vagy kölcsönös gyűlölködés egyaránt. A szín, minden valószínűség szerint, államról államra, térségről térségre más-más képet mutat.

Mégis, akármilyen történik a jövőben, függetlenül attól, hogy a legopimistább forgatókönyv érvényesül, avagy a legkomorabb előérzet igazolódik, egy döntő fontosságú tényen már mi sem változtathat, nevezetesen, hogy 1989-ben a kelet-európai nemzetek megváltoztatták a történelmet: az Elbától a szovjet határokig egyszer és mindenkorra véget vetettek a totalitárius diktatúráknak, és e teljesítménynek talán további visszhangja is lesz. Semmissé tették Jaltát, lezárták a hidegháború korszakát, és szilárdan elültették egy jobb huszonegyedik század reményét. 1989-ben a világtörténelem kártyalapjai megint egyszer Kelet-Európának jutottak, és Kelet-Európa dicsőséges forradalmak sorozatában játszotta ki a lapjait.

Való igaz, hogy a kelet-európai nemzetek jó előre és drágán megfizettek ezért a világtörténelmi szerepért. Az elpusztult áldozatokat még nem számlálták össze, s milliók szenvedését utólag nem lehet meg nem történné tenni. Ámde mégis ideje, hogy elhagyjuk a gyászt, hogy tekintetünket a jelenre vessük és örvendezzünk végre, hiszen bármi történt, és bármi történjék is ezután – „*Miénk e nap, / A véres kutya meghalt.*”*

Fodor András

TUDÓSÍTÁS EGY KONFERENCIÁRÓL

Bár bent a meghívottak
az esélyegyenlőség
testvérkorében elkeverve ülnek,
a célzó kamerák mögött
a buzgó fejevadászok,
mindig tudják: ez alkalommal
kit ki mellől kell elválasztani.

* Shakespeare: III. RICHÁRD. Vas István fordítása.